

Qabul qilindi: 26.07.2024 Chop etildi: 30.08.2024

UD'K: 101.1.(575.1)

AZ-ZAMAXSHARIY YASHAGAN DAVRDAGI IJTIMOIY-MA'NAVIY MUHITNING FALSAFIY TAHLILI

*Adilov Zafar Yunusovich, Ma'mun universiteti "Falsafa"
kafedrasini mudiri, dotsent, f.f.d. (PhD)*

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE SOCIAL AND SPIRITUAL ENVIRONMENT IN THE PERIOD OF AZ-ZAMASHARI

*Adilov Zafar Yunusovich, Head of the Department of
Philosophy, Mamun University, Associate Professor (PhD)*

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО- ДУХОВНОЙ СРЕДЫ В ПЕРИОД АЗ-ЗАМАШАРИ

<https://orcid.org/0009-0003-1363-2904>

e-mail:

zafaradilov68@gmail.com

*Адиллов Зафар Юнусович, заведующий кафедрой философии
университета Маъмуна, доцент, доктор философских наук
(PhD)*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mahmud az-Zamaxshariy yashagan davrning ijtimoiy-falsafiy, iqtisodiy-siyosiy tomonlarini ochib berish bilan birgalikda, shu davr xususiyatlaridan kelib chiqib, Xorazm o'lkani rivojlanish xususiyatlari ochib berilgan. Shu bilan birgalikda, Mahmud az-Zamaxshariyning ilm olamida tutgan o'rni, ilm insonni ulug'lashi va komillik darajasiga ko'tarishi mumkinligi haqidagi qarashlari tahliliy asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: inson, falsafiy, irfoniy, diniy, dunyoviy, ilm, bilim, tana, ruh, tinchlik va farovonlik.

Annotation: In this article, along with revealing the socio-philosophical, economic and political aspects of Mahmud al-Zamakhshari's life, the features of Khorezm Oka's development are revealed based on the characteristics of this period. At the same time, Mahmud al-Zamakhshari's place in the world of science, his views that science can glorify man and raise him to the level of perfection are revealed on the basis of analysis.

Key words: human, philosophical, mystical, religious, secular, science, knowledge, body, spirit, peace and prosperity.

Аннотация: В данной статье, наряду с раскрытием социально-философских, экономических и политических аспектов жизни Махмуда аз-Замахшари, раскрываются особенности развития Хорезмский край, исходя из особенностей этого периода. При этом на основе анализа раскрываются место Махмуда аз-Замахшари в мире науки, его взгляды на то, что наука способна прославить человека и поднять его на уровень совершенства.

Ключевые слова: человеческое, философское, мистическое, религиозное, светское, наука, знание, тело, дух, мир и процветание.

KIRISH. "Faxru'l-Xorazm", "Ustazu'l-Arab", "Va'l-Ajam", "Jorulloh" va boshqa ko'plab ulug' nomli unvonlar bilan sohibi Mahmud az-Zamaxshariy va uning ilmiy ma'naviy merosini yaxshiroq tushunish va tahlil qilish uchun

allomaning unib-o'sgan muhitining ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy holatiga qisqacha falsafiy tahlil qilish o'rinli bo'ladi.

Mahmud az-Zamaxshariy tug'ilib yashagan Xorazm vohasi haqida tarixchilar ma'lumotlariga

ko'ra, Kaspiy dengizining sharqiy qirg'og'i, Orol ko'li va Amudaryo oralig'idagi "Havarazm" deb ataladigan diyoy deb tasvirlangan. Bu o'lka nomi ba'zi manba va ma'lumotlar, tarixchi va arxeologlarning fikrlariga ko'ra "Xarzem" deb talaffuz qilinsa-da to'g'ri deb hisoblanadi. Qayd etilgan ko'plab tarixiy manbalarda Xorazmning ma'muriy va iqtisodiy markazi "Gurgench" shahri bo'lgan. Arablar bu shaharni "Kurkaniya" nomi bilan yaxshi bilishgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Xorazmning geografik joylashuvi ma'muriy va iqtisodiy taraqqiyot omili sifatida allomaning "Muqadimmetu'l-Edab" asaridagi ushbu falsafiy qarashlar shuni ko'rsatadiki:

"Misr, Mesopotamiya, Hindiston va shunga o'xshash mamlakatlarda tarixiy sivilizatsiyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratgan serhosil deltalari bilan daryolar muhim ahamiyatga ega bo'lgani kabi, Xorazmdagi Amudaryoning unumdor deltasi va qirg'oqlari mintaqaning madaniyati va rivojlanishining manbai sifatida ta'rif beriladi. "Bu esa sivilizatsiya rivojida muhim rol o'ynadi"¹;

Ulug' alloma Ibn Xaldun Xorazm nomi to'g'risida o'zining "Devonu'l-Mubtada val-Habar fi Tarikh" asarida bergan ma'lumotlarga ko'ra, Xorazm shahar emas, mintaqaning nomi deb keltiradi²;

Xorazmning yana bir nomi "Ahlu'l-Hivan" edi. Chunki bu yurt xalqi qadr-qimmatini yo'q amaldorlarga itoat etmaganligi uchun shunday ta'rif berilgan deb keltirilgan³;

Professor M. Matniyozov o'zining "Xorazm tarixi" asarining 1-jildida, Xorazmga islom dini kirib kelishini shunday ta'riflaydi: Qutayba 712-yilda Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarini bosib oldi va o'sha davrda Xorazmda boshlangan ichki qarama-qarshiliklar Qutaybani So'g'd yurishining to'xtatib Xorazmga qarshi yurishga jalb etadi. Xorazm garchi xalifalikka tobe bo'lsa ham, lekin uning alohida hukumati bor edi. Afrig' sulolasiga mansub Xorazmshohlar hukmronligi davrida (305-

995) Kat shahri markaz bo'lgan⁴, xalifalik uchun bosh kent esa, Jayhun daryosining chap tomonidagi Kurkaniya markaz bo'lgan; Urganch shahri keyinchalik siyosiy va madaniy sohalarda, shuningdek savdoda ham asta-sekin katta ahamiyat kasb eta bordi. Kurkaniya odatda savdo markazi, ba'zan esa mustaqil boshqaruv markazi bo'lganligi sababli, arab geograflari Amudaryoga ergashib, Amuni qadimgi deb atashganlar.

Shuni ta'kidlash joizki, Xorazmning poytaxti Kurkaniya, iqtisodiy jihatdan katta yutuqlarga erishib, o'sha davrning ilm-fan va san'at markazlaridan biriga aylandi. Uning mintaqadagi ilm-fan sohasida eng katta roli Urgenchning 12-asri bo'ldi va shundan boshlab Gurganch, ya'ni Urganch deb atala boshlagan. O'sha asrda tinmay taraqqiy etib, Xurosonning yirik shaharlari bilan bellasha oladigan ilm-fan va san'at markazlaridan biriga aylanib dunyo sivilizatsiyasi beshiklaridan biri hamda geografik jihatdan muhim savdo markaziga aylandi.

Tarixiy manbalarga ko'ra, Sulton Otsiz (vaf. 1156) davridan boshlab, ayniqsa Tekesh (vaf. 1200) va Olovuddin (vaf. 1220) hukmronligi davrida poytaxti Urganch barchani o'ziga tortgan yorqin ilm-fan va san'at muhitiga aylandi. Otsiz 1141-yildagi Xuroson yurishidan so'ng bir qancha mashhur olimlarni Urganchga taklif etadi. Jumladan, Hirakiy (vaf.1146), Qodi Abul-Fazl Kirmoniy (vaf.1150), Abu Mansur Abbosiy (vaf.1152) va Qodi Husayn Arsabandiy (vaf.1153) kabi ko'plab olimlar taklifni qabul qilib, Urganchga joylashdilar. Bulardan tashqari Xorazmda Zamaxshariy (vaf.1143), Faxriddin Roziy (vaf.1209), Shihobuddin Xivakiy va shoir Rashiduddin Vatvat (vaf. 1177) singari olimlar yashagan.

MUHOKAMA. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Xorazmning geografik joylashuvi tashqi hujumlardan himoyalaniшни osonlashtiradi. Amudaryo va unga tutashgan kanallar tabiiy barrikadalar bo'lib, yuzlab shahar va aholi punktlarini yot bosqinlardan himoya qilgan. Vaqti-vaqti bilan to'g'onlar ochilib, ishg'ol qo'shinlari

¹ Qarang Nuri Yüje, Muqadimmetu'l-Edab (Hvarizm turkcha va tarjima Shuŕter nusxasi), Otaturk nomidagi oliy madaniyat, til va tarix instituti TDK nashrlari, Anqara, 1993, 3-bet.

² Qarang Ebu Zayd Abdurrahmon b. Muhammed Ibn Haldun, Divonu'l-Mubtadi we'l-Haber fi Tarihi'l-'Arab we'l-Berber, thk. Halil Shakhade Doru'l-Fikr, Bayrut, 1988, p. 555.

³ Qarang Ebu'l-Ferec Abdurrahmon b. Ali b. Muhammad Ibnu'l-Cevziy, al-Muntazam fi Tarihi'l-Mulukiy biz-Umem, tahk. Muhammad Abdulqodir Ato-Mustafo Abdulqodir Ato, Doru'l-Kutubi'l-'Ilmiyye, Bayrut, 1992, I/136.

⁴ Хоразм тарихи. 1-жилд. Масъул мухаррир. М.Матниёзов. Урганч. 1997.-Б.123

o'tadigan hududlarni suv bosdi. Shu sababli Xorazmni boshqargan hokimlar qisqa vaqt ichida mustaqil sulolalar barpo etishdi. Biroq, ba'zi geografik to'siqlar, masalan, atrofi keng cho'llar bilan o'ralganligi sababli, ularning suvereniteti faqat o'z mintaqalari bilan cheklangan edi.

Xorazm muhim savdo markazi edi. U Sibir tekisliklari va Eron, Xitoy va Hindiston kabi Osiyo mamlakatlarini Janubiy Rossiya va Yevropa mamlakatlari bilan bog'lovchi asosiy yo'llarning tutashgan joyida joylashgan edi. Dashti Qipchoq va Quyi Volga o'rtasida yuk tashishda juda muhim o'rin tutgan. Katta karvonlar Xorazmda yuzdan ortiq tovarlar bilan savdo qilganlar. O'sha davrda karvon yo'llari savdo-sotiq bilan bir qatorda insonlarning ilm-ma'rifatga bo'lgan qiziqishi ortdi. Qur'oni karim va hadislardagi jinsidan qat'i nazar har bir shaxsning ilm olishga chaqirilishi mamlakatda ta'lim maskanlari va kutubxonalarning tashkil etilishiga sabab bo'ldi.

NATIJALAR. Ma'lumotlarga ko'ra, Xorazmda Anushteginiylar hukmronlik qilgan davrda (1077-1231) Marv, Mervur-Rud, Gurganch kabi ba'zi shaharlarda kutubxonalar bo'lgan. Marvda uch yil qolib, mashhur asari uchun hujjatlar to'plagan Yoqut al-Hamev (vaf.1230 y.) bu shaharda o'nta kutubxona borligini aytadi. Yoqut kitobxonlar hech qanday garov qilmasdan ma'lum muddatga bu kutubxonalardan kitob olishlari mumkinligini va bundan katta foyda olishini qo'shimcha qiladi⁵.

Islom dini qabul qilingandan keyin Xorazmda ilm-fan, she'riyat va adabiyotda katta taraqqiyot kuzatildi. Xorazmshoh unvoniga ega musulmon hukmdorlar olimlar, shoirlar va adabiyot arboblari himoya qilganlar. Xorazmliklar ham ilmga mehr qo'ygan, boylar madrasa va kutubxonalar qurish orqali ilm-fan va madaniyat rivojiga hissa qo'shgan. Keyingi davrda Xorazmda hukmronlik qilgan Ma'muniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar va mahalliy sulolalar ham fan va san'atga qiziqish bildirgan. Shu tariqa Xorazm islom olamining eng muhim markazlaridan biri sifatidagi maqomini mo'g'ullar istilosigacha saqlab qoldi⁶.

⁵ Shihobuddin Ebu 'Abdulloh Ya'qut al-Hameviy, Mu'cem'ul-buldon, 2-nashr. Doru Sadir, Bayrut, 1995, V/114-116.

Az-Zamaxshariy yashagan davr Islom jamiyatining turli xil millatlar, elat va xalqlardan tashkil topganligi bilan xarakterlanadi. Islom mamlakatlarining kengayishi o'z navbatida turli-tuman xalqlarni, urf-odatlarini kishilik jamiyatiga olib kirar edi. Turli-tuman, katta-kichik millatlar qorishib ketgan va hammasi bitta mafkura – islom mafkurasiga bo'ysundirilgan edi. O'sha davrda inson va jamiyat tabiiy va tarixiy shart-sharoitdan kelib chiqqan holda din bilan bog'liq edi.

Xuroson va Movarounnahrda asosan uchta millat – arab, fors va turkiylarning salmog'i katta va sezilarli edi. Ularning o'zaro munosabatlarida muayyan muammolar, manfaatlar doirasi mavjudki, bunga alohida e'tibor qaratish lozim.

Saljuqiylar davlatining siyosiy nufuzi butun islomiy mamlakatlarda sezilarli darajada edi. Turkiy millat vakillari yoppasiga islomni qabul qila boshladi. Ular dinni qabul qilish bilan birgalikda arab tilini ham o'rgandilar. Bu borada hatto arablardan ham o'tib ketishdi. Biz bunga misol tariqasida az-Zamaxshariydan oldin yashab o'tgan ijod ahlidan “Muallim-us-soniy” (“Ikkinchi muallim”) Abu Nasr al-Forobiy (vafoti 951y), “As-Sihoh” muallifi Ismoil ibn Hammud al-Javhariy, Imom Ismoil al-Buxoriy, Ibn Sinolarni sanab o'tishimiz mumkin. Az-Zamaxshariy asrida saljuqiylar – turkiylar hukumat subyektlari sifatida ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha jabhalarida hal qiluvchi rol o'ynasalarda, biroq davlat idora tizimida forsiy zabon kishilar ham ko'pchilikni tashkil qilardi. Bunga misol tariqasida Nizomulmulkni keltirishimiz mumkin. Nizomulmulk vazirlik mansabida o'tirib davlatning siyosatda, uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini to'g'ri belgilashda saljuqiylarga ko'maklashdi.

XULOSA. Xorazm ahli islomni sekin-asta qabul qildilar va shuning barobarida arab tili ham yoyildi. Bu haqda o'z asarlari orqali Beruniy, Maqdasiy, Yoqut al-Hamaviy, Ibn Battutalar batafsil va atroflicha ma'lumot qoldirganlar. Bu yerdagi turli ijtimoiy guruhlar, qatlamlar haqida to'la ma'lumotga ega bo'lgan, turli etnoslarga mansub kishilarning maqsad va manfaatlarini to'g'ri tahlil etish salohiyatiga ega az-Zamaxshariy bu jamiyatning

⁶ Qarang: Özaydin, agm, DiA, XVI/219.

afzal jihatlari haqida shunday yozadi: “Xorazmning afzal jihati shundan iboratki, u adl va tavhid ahli yo‘li bo‘lmish to‘g‘ri yo‘ldan bormoqda”.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Nuri Yüje, Muqadimmatu‘l-Edeb (Hvarizm turkcha va tarjima Shuʻster nusxasi), Otaturk nomidagi oliy madaniyat, til va tarix instituti TDK nashrlari, Anqara, 1993, 3-bet.

2. Ebu Zayd Abdurrahmon b. Muhammed Ibn Haldun, Divonu‘l-Mubtedi we‘l-Haber fi Tarihi‘l- ‘Arab we‘l-Berber, thk. Halil Shahhade Doru‘l-Fikr, Bayrut, 1988, p. 555.

3. Ebu‘l-Ferec Abdurrahmon b. Ali b. Muhammad Ibnu‘l-Cevziy, al-Muntazam fi Tarihi‘l-Mulukiy biz-Umem, tahk. Muhammad Abdulqodir

Ato-Mustafo Abdulqodir Ato, Doru‘l-Kutubi‘l-‘Ilmiyye, Bayrut, 1992, I/136.

4. М.Матниёзов.Хоразм тарихи.1-жилд. Масъул муҳаррир. Урганч.1997.-Б.123

5. Shihobuddin Ebu ‘Abdulloh Yaqut al-Hameviy, Mu‘cem‘ul-buldon, 2-nashr. Doru Sadir, Bayrut, 1995, V/114-116.

6. Buyuk Islom tarixi, (Tug‘ilgandan to hozirgi kungacha) komissiyasi, Chag Yay. Istanbul, 1993 yil, IX/21.

7. Ebul Qosim Hamza b. Yusuf b. Ibrohim es-Sehmi, Tarihu Curcan, thk. Muhammad Abdulmuid Xon, ‘Alemu‘l-Kutub, Bayrut, 1987, s. 43.

8. Shihobuddin Ebu ‘Abdulloh Yaqut al-Hameviy, Mu‘cem‘ul-buldon, 2-nashr. Doru Sadir, Bayrut, 1995, V/114-116.

